

Hrvoje Gračanin

(Odsjek za povijest, Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu)

Anita Rapan Papeša

(Gradski muzej Vinkovci)

POSTRIMSKI GRAD U JUŽNOJ PANONIJI: PRIMJER CIBALA

UDK 94:711(497.5 Vinkovci)''652''

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 11. 4. 2011.

U radu se na primjeru Cibala raspravlja o rimskom gradu u južnoj Panoniji nakon sloma rimske vlasti i u uvjetima bitno izmijenjenih političkih, gospodarskih i populacijskih prilika na prijelazu iz kasne antike u rano srednjovjekovlje. Cilj je odrediti osnovne tijekove urbane degradacije rimskih Cibala i obilježja njihove naseobinske preobrazbe s osobitim obzirom na arheološku topografiju u kasnoantičkom i ranosrednjovjekovnom razdoblju. S tim u vezi razlažu se okolnosti odumiranja urbane strukture, utvrđuju se pomaci u naseljavanju i razmatraju svjedočanstva o nazočnosti novih populacija.¹

Cljučne riječi: Cibale, urbana degradacija, naseobinski pomak, kasna antika, rani srednji vijek.

Uvod

Oslikati život rimskoga grada u južnoj Panoniji nakon što su dalekosežno popustile spona koje su nekoć na okupu držale Rimsko Carstvo nije nimalo lagan zadatak, iako se unaprijed može ustvrditi, a da se ne pogriješi, da je njegova konačna sudbina nadasve turobna. Istraživač se već na prvi pogled suočava s priličnim ograničenjima koja postavlja nedostatak izvorne građe, gotovo posvemašnje odsustvo pisanih vrela, ali i manjak odnosno nedostatna obra-

¹ Članak je proizašao iz rada koji je doktorandica Anita Rapan Papeša izradila pod mentorstvom doc. dr. sc. Hrvoja Gračanina u sklopu kolegija "Povijesni izvori za Cibale u ranom srednjem vijeku" u ljetnom semestru akademske godine 2009./2010. na Poslijediplomskom doktorskom studiju arheologije Odsjeka za arheologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

denost arheološkog materijala koji bi rasvijetlio procese urbane preobrazbe u kasnoantičkoj i ranosrednjovjekovnoj južnoj Panoniji, posljedica okolnosti što dosada nije bilo većih, sustavnih istraživanja, uz izuzetak Srijemske Mitrovice, rimskog Sirmija. Stoga je ponuđena slika nužno necjelovita i površna, no barem bi trebala naznačiti daljnje istraživačke pravce i ponuditi prikladne obrasce za višeslojnu analizu složenih tijekova transformacije kasnoantičkoga grada. Bilo kako bilo, koliko je to moguće prosuditi prema sadašnjem stupnju istraženosti, ova je transformacija u južnopanonskom slučaju poprimila vid temeljitog redefiniranja urbanih datosti s krajnje poraznim ishodom, razaranjem kasnoantičkih urbanih struktura i opsežnom deurbanizacijom prostora. Južna je Panonija doista bila područje na kojemu je antički grad doživio svoj kraj.²

U hrvatskoj historiografiji nedostaju studije koje propituju preobrazbu urbanih struktura na hrvatskom povijesnom prostoru u tom prijelomnom vremenu sutona antike i osvita srednjega vijeka, a to navlastito vrijedi za južnu Panoniju.³ Jedan nedavno objavljeni prilog je na tragu novih metodoloških gibanja u inozemnoj historiografiji u posljednjih dvadesetak godina unio u razmatranje ove problematike interpretativne novine u Hrvatskoj.⁴ Utvrdivši dva različita procesa transformacije kasnoantičkih urbanih struktura, njihovo raspadanje i nestanak odnosno preobrazbu i preinačenje u ranosrednjovjekovnu urbanu tvorbu, autori su istaknuli kako je uništenje urbanih entiteta moguće pretpostaviti za područje Panonije, a kao glavni su uzrok nestanka velikog broja gradova duž podunavskog limesa, pri čemu su poimence nabrojili Mursu, Cibale i Sirmij, naveli njihovu vojno-stratešku funkciju, domaćući da su panonska gradska naselja iskusila u izvjesnoj mjeri i razaranja tijekom bizantsko-ostrogotskih ratova, dok bi ostali činitelji, društveni, gos-

² Aluzija na studiju Wolfganga Liebeschuetza naslovljenu "The end of the ancient city", izvorno objavljenu 1992. godine (Liebeschuetz 2001a).

³ I danas je mnogome temeljna studija Johna W. Eadieja, "City and Countryside in Late Roman Pannonia: The *Regio Sirmiensis*" (Eadie 1982), iako je ograničena na istočni dio kasnorimske južne Panonije i daje opći pogled zasnovan više na tradicionalnim gledištima. I Christie 1992, 1994, 1996, 2007, 554-560 nudi pregršt vrijednih zapažanja i zaključaka, no usmjeren je na sjevernu Panoniju (mađarsku Transdanubiju), slično kao i Poulter 2001, 105-114. Najnovije je suator ovog priloga pružio uvid u svjedočanstva o životu južnopanonskih naselja u kasnoj antici i ranom srednjem vijeku, ali mnoga pitanja i dalje ostaju otvorena (Gračanin 2011, 233-258).

⁴ Maraković - Turković 2006. Glavne recentne studije o urbanim strukturama u kasnoj antici i ranom srednjem vijeku mogu se pronaći u Christie - Loseby 1996, Lepelley 1996, Brogiolo - Ward Perkins 1999, Brogiolo - Gauthier - Christie 2000, Burns - Eadie 2001, Rich 2001, Henning 2007a-b, Poulter 2007, uz Wickham 2005, 591-692, Christie 2006, napose 183-280, za Italiju, te Liebeschuetz 2001b za monografsku obradbu. U tim se radovima redovito govori o transformaciji, tranziciji, evoluciji i redefiniciji, čak i kada je naglasak više stavljen na "kraj" i "propadanje".

podarski i politički (preustroj u vrijeme careva Justinijana I. i Heraklija I.), odigrali manju ulogu u tom procesu.⁵ Iako takvo suženo tumačenje uzroka propadanja gradova u Panoniji pruža samo djelomičan odgovor, ipak ukazuje na činjenicu da su funkcioniranje i opstanak urbanih entiteta u kasnom Rimskom Carstvu uvelike ovisili o spremnosti i mogućnosti središnjih vlasti da ih održavaju na životu, što je podrazumijevalo stvarnu ili barem poimanu potrebu za tim. Napokon, u pokušaju da se rasvijetle brojna pitanja koja se nameću nužno je promotriti prilike na prostoru sjeverno od Drave, već i zbog bolje istraženosti mađarskih lokaliteta, premda je i ona daleko od idealnog.⁶ Uvid u stanje urbanih cjelina u kasnorimskoj sjevernoj Panoniji nedvojbeno može u priličnoj mjeri, u nedostatku neposrednijih dokaza, poslužiti i kao pokazatelj situacije u krajevima između Drave, Save i Dunava u istom kronološkom okviru.

Povijesna pozadina

Da bi se bolje razumjeli procesi urbane transformacije i degradacije u južnoj Panoniji, nužno je u osnovnim crtama prikazati i vojno-politička zbivanja koja su imala snažan, umnogome i presudan utjecaj na takav razvoj. Politička povijest kasnorimske Panonije ušla je u ključnu fazu u posljednjoj četvrtini 4. stoljeća. Nakon burne sredine toga stoljeća obilježene razornim građanskim ratom koji je upravo južnu Panoniju žestoko uvukao u svoj kovitlac,⁷ ti su krajevi uživali u razmjernom miru, izuzevši tek pokoju vanjsku prijetnju (357. i 365.), sve do 374. godine kada su istočnu i sjevernu Panoniju snašli mnogo žešći napadi preko Dunava.⁸ Ovi nasrtaji djelomice su bili izazvani i jačanjem obrambenih sustava na podunavskom limesu, napose pod Valentinijanom I. (364.-375.) kad su pojedina utvrđenja bila podignuta i na lijevoj obali Dunava, pri čemu je težište tih zahvata ležalo u sjevernoj i sjeveroistočnoj Panoniji.⁹

Međutim, posljedice tih navala nisu bile tako pogubne poput onih koje su uslijedile, dotada najozbiljnije poremetivši prilike u savsko-dravsko-dunavskom međurječju. Poslije rimskog poraza u bitki kod Hadrijanopola u ljeto 378., što je označilo vrhunac pobune gotskih skupina naseljenih na tlu Tračke dijeceze, otvorilo se za ustanike široko polje djelovanja.¹⁰ Pojedini

⁵ Maraković - Turković 2006, 92.

⁶ Christie 1992, 336, 1994, 312.

⁷ Gračanin 2003, 10-17, 24, 2008a, 70-73.

⁸ Gračanin 2008a, 73, uz Eadie 1982, 26, Christie 2007, 552.

⁹ Christie 2007, 552, 554.

¹⁰ Za pojedinosti vidi Gračanin 2005, 10-14, 2006, 84-85, uz 2008a, 73-74.

napadači, navlastito skupina pod Alatejem i Safraksom, zalijetali su se u Panoniju, pustošeći, kako se čini, sve do granice Italije. U zasebnom sporazumu s carem Gracijanom (375.-383.) prema već uvriježenoj hipotezi, iako ona nije neosporavana, Alatejevi i Safraksovi Goti, Alani i Huni bili su 380. godine naseljeni kao federati u podunavskom odsječku sjeverne Panonije, premda je moguće - ako je suditi po arheološkim tumačenjima - da je manji dio njih završio i u dunavskom pograničju Druge Panonije sjeverno od Drave.¹¹ Kriza se u konačnici smirila i u donjem Podunavlju kad su glavne gotske skupine pod Fritigernovim vodstvom sklopile 382. godine mir s Teodozijem I. (379.-395.).

Ovo je Panoniji donijelo, ukupno uzevši, petnaest godina kakvog-takvog predaha, jer su novi federati uglavnom vjerno ispunjavali svoju braniteljsku pograničnu zadaću, a i spremno su se odazivali na Teodozijeve pozive u njegovim pohodima protiv uzurpatora na Zapadu, najprije Magna Maksima (388.), s kojim su borbe bile vođene i oko Siscije i Petoviona, a potom i Eugenija (394.), iako su katkada, kako se čini, i sami bili izvorom opasnosti za stanovništvo u Panoniji.¹²

Sljedeće razdoblje nesigurnosti za južnu Panoniju nastupilo je 395. godine s novim ustankom gotskih federata u Tračkoj dijecezi, ovoga puta pod Alarikom, u čemu su im se po svoj prilici bili pridružili i panonski federati, jer daljnjem prodoru zavojevača preko Dunava u sjevernu Panoniju zacijelo još iste, 395. godine ništa nije stalo na put.¹³ Tek četiri godine kasnije pošlo je zapadnorimskom vojskovođi Stilihonu za rukom primiriti stanje u srednjemu Podunavlju, nakon razdoblja koje vrela opisuju kao opsadu (*obsidio*), pri čemu se napose ističe povratak sigurnosti za Panonce uz Savu, ali i uz Dunav.¹⁴

Bio je to kratkotrajan oporavak jer je već 401. godine nadošlo vrijeme daljnjih navala, kako vanjskih, tako i unutarnjih napadača, koje su na Panoniju sručile nove nevolje: nadiranja Gota pod Alarikom kroz južnu Panoniju (401.-402., 408.) te provale Vandala i Alana (401.) kao i Radagaizovih Gota (405.-406.) u sjevernu Panoniju, što je svjedočilo i konačnom rastakanju panonskih federata, od kojih su po svemu sudeći uglavnom Huni zaostali u Panoniji.¹⁵ Ako je točna pretpostavka da se 409./410. godine stanje u Panoniji kolikotoliko stabiliziralo pod zapovjednikom Zapadnog Ilirika Generidom,¹⁶ to bi

¹¹ Gračanin 2005, 14-15, 2006, 85-86, 2008a, 74-75.

¹² Gračanin 2005, 15-17, 2008a, 75.

¹³ Gračanin 2005, 17-18, 2008a, 76.

¹⁴ Gračanin 2005, 18-19, 2008a, 76.

¹⁵ Gračanin 2005, 19-22, 2006, 86-90.

¹⁶ Gračanin 2005, 23. Doduše, Christie 2007, 553 zaključuje da je Generidova vojska bila bazirana u Dalmaciji, a ne u Panoniji.

ujedno označilo i preposljednji pokušaj zapadnorimskih vlasti da ožive svoj nadzor nad srednjim Podunavljem. Posljednji se dogodio 427. godine kad su zapadnorimske čete, ako je točna interpretacija rijetkih i škrtih izvornih navoda, istjerale iz Panonije ostatke hunskih federata.¹⁷

Takvo što je bilo omogućeno i uspostavom dobrih odnosa između Zapadnog Rimskog Carstva i tzv. Velikih (prekodunavskih) Huna koji su se u prvom desetljeću 5. stoljeća primaknuli srednjem Podunavlju. Već 433. godine novi je gospodar prilika u Zapadnom Carstvu, glavni dvorski vojskovođa Aecije, ustupio ovim Hunima glavninu panonskih pokrajina, uz izuzetak Panonije Savije i ograničenja u Drugoj Panoniji.¹⁸ Bilo je to konačno priznanje carskih vlasti na Zapadu da je srednje Podunavlje za njih izgubljeno. Huni su kontrolu nad južnopanonskim oblastima osnažili u vojnom udaru 441. godine, a slom njihove vlasti zbio se vrlo brzo nakon smrti kralja Atila 453. godine.¹⁹ Po svoj prilici su Huni zapadne dijelove Druge Panonije koristili kao svojevrsnu tampon-zonu, iako bi jamačno bilo pretjerano ustvrditi da su ondje stvorili „ničiju zemlju“, nalik pojasu uz donji Dunav od ruba Panonije do Nove (Svištov) u Tračkoj dijecezi i u dubinu do Najsa (Niš).²⁰

Od tog vremena su se u srednjem Podunavlju učvrstili germanski narodi, izmjenjujući se kao vlastodršci. Prvi na redu bili su Ostrogoti, čiju su nazočnost službeno priznale i istočnorimske carske vlasti koje su od 437. godine imale formalnopravnu nadležnost nad Panonijom, a jedno od težišta ostrogotske naseobe bili su upravo današnja Slavonija i Srijem.²¹ Odnosi između Ostrogota u Panoniji i konstantinopolskog dvora bili su uglavnom miroljubivi, što se odrazilo i na mogućnost zapadnorimskog cara Majorijana da i među Ostrogotima i među Panoncima novači čete u Podunavlju protiv nakanjenog pohoda protiv Vandala, zajedničkog neprijatelja obje polovice Rimskog Carstva.²² Napokon, Ostrogoti su 473. godine napustili Panoniju, što je otvorilo prostor Gepidima, čije je prvo razdoblje vlasti u južnopanonskim krajevima trajalo od 473. do 504. godine.²³ Kako se čini, tada još nisu svojom naseobom bili zahvatili zapadne dijelove Druge Panonije, nego područje današnjeg istočnog Srijema, ali je njihova interesna sfera nesumnjivo sezala i do okolice

¹⁷ Gračanin 2005, 24-26.

¹⁸ Gračanin 2005, 26-30.

¹⁹ Gračanin 2005, 31-35.

²⁰ Usp. Gračanin 2005, 32-33, bilj. 61.

²¹ Gračanin 2006, 90-97.

²² Gračanin 2006, 97.

²³ Gračanin 2006, 97, 2007, 10. O pojedinostima prvog razdoblja gepidske vlasti u južnoj Panoniji usp. Gračanin 2007, 12-21.

Cibala, gdje su početkom 489. godine, na rječici Vuki, pokušali spriječiti daljnji prodor Ostrogota.²⁴

Ostrogotska sila je dokrajčila gepidsku vladavinu 504. godine i svojoj italskoj državi pripojila čitavo južnapanonsko međurječje.²⁵ Koliko je moguće prosuditi, Ostrogoti su prvi poslije zapadnorimskih vlasti potkraj 4. i početkom 5. stoljeća uznastojali uliti nove životne snage u južnapanonske oblasti, što je nužno podrazumijevalo i brigu o funkcioniranju gradova, napose pokrajinskih prijestolnica Siscije i Sirmija, ali i drugih naselja, te podupiranje gospodarske aktivnosti, na što bi upućivali nalazi ostrogotskog novca.²⁶ Međutim, nakon izbijanja rata s Istočnim Rimskim Carstvom 535. godine Ostrogoti su se povukli iz južne Panonije, gdje su carske postrojbe već na samom početku ovog dugotrajnog ratnog sukoba zauzele Sirmij, dok nema svjedočanstava o bilo kakvim borbama u ostalom dijelu južnapanonskog područja, osim što su 537. godine Ostrogoti novačili ljudstvo među barbarskim skupinama u Panoniji Saviji, čime je i definitivno okončano razdoblje ostrogotske nazočnosti u savsko-dravsko-dunavskom međurječju.²⁷

Na mjesto Ostrogota su uskoro ponovno stupili Gepidi koji su možda već 536. godine Sirmij preoteli Istočnim Rimljanima, što je označilo početak drugog razdoblja njihova gospodstva u Drugoj Panoniji.²⁸ Ovog su puta, kako se čini, naseobom zahvatili i mnogo širi prostor, sve do Cibala, a kolanje gepidskog novca svjedočilo bi i o stanovitoj, mada skromnoj, gospodarskoj aktivnosti.²⁹ Jednim dijelom kao protutežu Gepidima, istočnorimski je dvor 547. godine prizvao Langobarde i u južnu Panoniju. Oni su se najprije smjestili u rubnim, zapadnim dijelovima, no arheološki nalazi upućuju i na njihovu nazočnost u Drugoj Panoniji, iako nije isključeno da su neki predmeti bili u uporabi kod Gepida ili južnapanonskih pokrajinaca.³⁰

Nije trebalo dugo čekati na izbijanje neprijateljstva između Langobarda i Gepida (549.), ali pravi su sraz na bojnom polju zapodjenuli tek iz drugog pokušaja, negdje u Drugoj Panoniji (551.) i u njemu su Gepidi teško potučeni.³¹ Novi rat između Langobarda i Gepida pričekao je vjerojatno 566. godinu, a Gepidi su ponovno izvukli kraći kraj, nakon čega se u razračun, na poziv ge-

²⁴ Gračanin 2007, 12-14, uz 2006, 105-107.

²⁵ Gračanin 2006, 108, 2007, 20-21.

²⁶ Gračanin 2006, 109-111, uz Liebeschuetz 2001, 77.

²⁷ Gračanin 2006, 112-113.

²⁸ Gračanin 2007, 28-30.

²⁹ Gračanin 2007, 30-33.

³⁰ Gračanin 2007, 36-40, 2011, 110-112.

³¹ Gračanin 2007, 40-42.

pidskog kralja, umiješala i istočnorimska vojska. Carstvo je za tu uslugu očekivalo ustupanje gepidskih posjeda u Drugoj Panoniji, ali Gepidi nisu održali riječ.³² Napokon, u još jednom, četvrtom po redu ratu 567. godine Langobardi su u pomoć pozvali Avare, dok su se Gepidi kanili iznova osloniti na Carstvo. Istočnorimska vojska je prema dogovoru sada mogla zaposjesti Sirmij, no istodobno je Gepide, priklještene između Langobarda i Avara, prepustila njihovoj sudbini.³³

Langobardi se poslije ovakvog raspleta nisu više dugo zadržavali u Panoniji, pokrenuvši se u proljeće 568. prema Italiji, a sa sobom su vodili i znatne skupine drugih naroda, među kojima su bili i Gepidi i romanizirani Panonci.³⁴ S druge strane, Carstvo se našlo suočeno s novim opasnim protivnikom, Avarima, koji su prema sporazumu s Langobardima svojatali sva nekadašnja područja Gepida, uključujući, dakle, i dijelove južne Panonije. Budući da se carska kontrola uglavnom svodila na Sirmij, najžešća se borba vodila upravo oko njega.³⁵ Padom Sirmija pod avarsku vlast u potpunosti je okončana agonija rimske južne Panonije, a od kraja 6. i početka 7. stoljeća južnopanonske su oblasti bile izložene slavenizaciji, što je naposljetku izbrisalo bilo kakve ostatke rimstva na ovom prostoru.³⁶

Rimske Cibale u 4. stoljeću

Cibale su u 4. stoljeće ušle s urbanim tkivom prostorno definiranim uglavnom u vrijeme dinastije Severâ potkraj 2. i početkom 3. stoljeća. Prema nekim mišljenjima, tada je sagrađen prošireni bedem, jednostruki zemljani zid s drvenom palisadom koji je grad opasivao s tri strane, dok je s juga zaštitu pružao vodotok Bosuta.³⁷ No, novija arheološka istraživanja na pojedinim položajima opovrgavaju postojanje takvog bedema, odnosno osim opkopa nije poznat sustav fortifikacije Cibala, bilo da se radi o zemljanom grudobranu ili o zidanim bedemima, u 4. stoljeću.³⁸ U to vrijeme se urbani prostor Cibala prostirao otprilike na 57 hektara, što je grad činilo jednim od većih urbanih središta u rimskoj Panoniji.³⁹

³² Gračanin 2007, 43-44.

³³ Gračanin 2007, 44-45.

³⁴ Gračanin 2007, 45.

³⁵ Za pojedinosti vidi Gračanin 2009, 7-14.

³⁶ O prvim prodorima slavenskih/poslavenjenih skupina usp. Gračanin 2008b, 24-26.

³⁷ O pružanju i opsegu bedema usp. Iskra-Janošić 2001, 41-43, 2004, 178-179.

³⁸ Rapan Papeša - Vulić 2007, 73-75, Vulić - Krznarić Škrivanko - Rapan Papeša 2007, 70-71, uz Iskra-Janošić 2006c, 58-59.

³⁹ Za procjenu površine Cibala vidi Iskra-Janošić 1999, 55, 2001, 41, 42.

Tijekom gotovo čitavog 4. stoljeća grad je zadržao propulzivnost, o čemu napose svjedoče brojni nalazi novca, od vremena prve tetrarhije (Dioklecijan, Maksimijan, Galerije, Romul, Konstancije I., Maksimin Daja, Maksencije, Licinije Stariji i Mlađi) i konstantinske dinastije (Konstantin I., Helena, Fausta, Krisp, Delmacije, Konstant I., Konstancije II., Konstancije Gal, Julijan II.) do careva druge polovine 4. stoljeća (Vetranion, Jovijan, Valentinijan I., Valent, Prokopije, Gracijan, Valentinijan II., Teodozije I. i Magno Maksim),⁴⁰ ali i mnogi drugi pokretni nalazi, primjerice keramike, stakla, nakita, oruđa i oružja.⁴¹ Upravo iz tog kasnijeg razdoblja najzastupljeniji su primjerci novca koji pripadaju panonskim Flavijevcima, navlastito Valentinijanu I., Valentu i Gracijanu, što je i razumljivo budući da je dinastija vodila podrijetlo iz Cibala.

Mnoge građevine u Cibalama pokazuju punu funkcionalnost tijekom većeg dijela 4. stoljeća, a među njima se ističu velike gradske kupelji, sustav za odvodnju otpadnih voda, žitnice odnosno spremišta, kao i niz privatnih i javnih objekata.⁴² Njima treba pribrojiti i baziliku koja možda potječe iz druge polovine 4. stoljeća.⁴³ Sve navedeno zorno upućuje na nesmetano odvijanje temeljnih kasnorimskih urbanih aktivnosti i funkcija koje nisu bitno pomutili ni građanski ratovi niti sporadične navale izvanjskih napadača. Moguće je pretpostaviti da su cibalske gradske vlasti u ovom razdoblju bile još dovoljno uspješne u održavanju najvažnijih građevina, poglavito bedema, ali i drugih javnih gradnji. To nije bio nimalo lagan zadatak budući da su se prihodi gradova bitno smanjili jer je samo trećina bila namijenjena za gradske rashode i prvenstveno trošena na gradske fortifikacije, dok je ostatak za sebe pridržavala carska riznica.⁴⁴ S druge strane, to je značilo da je ondje gdje mjesne gradske vlasti nisu bile kadre ispunjavati svoje obveze, carska uprava na sebe preuzimala financiranje najvažnijih građevinskih pothvata kada se radilo o urbanim središtima koja su bila važna u praktično-funkcionalnom ili u ideološko-simboličkom smislu.⁴⁵ Ne bi stoga bilo neobično da su Cibale upravo pod Valentinijanom I. i njegovim bratom Valentom doživjele blagodat carske darežljivosti (*munificentia*) kao rodno mjesto careva. O tome bi moglo svjedočiti javno zdanje, vjerojatno bazilika, koja je otkrivena u vinkovačkoj pješačkoj zoni, a tijekom zaštitnih arheoloških istraživanja je u temeljima građevine

⁴⁰ O nalazu novca usp. Brunšmid 1902, 163-164, Iskra-Janošić 2001, 75, 76, 84, 88, 89, 98-99, 141.

⁴¹ Usp. Rapan Papeša 2011.

⁴² Iskra-Janošić 2001, 75, 77, 84, 88, 93, 99, 108, Rapan Papeša 2011.

⁴³ Iskra-Janošić 2001, 141 (prva polovina ili sredina 4. stoljeća), 2004, 192 (druga polovina 4. stoljeća). Usp. i Andrić 2007, 17 (središnja desetljeća 4. stoljeća). Pretpostavlja se da bi to bila kršćanska bazilika, iako zasada izostaju arheološki dokazi tomu u prilog.

⁴⁴ Liebeschuetz 2001a, 7.

⁴⁵ Usp. Haldon 1999, 6.

pronađeno nekoliko primjeraka novca Valentinijana I., što daje *terminus post quem*.⁴⁶ Tomu bi možda valjalo pribrojiti i prije spomenutu baziliku ako je točna pretpostavka da ona datira iz druge polovine 4. stoljeća, iako, nažalost, nije sačuvan natpis koji bi to uistinu i posvjedočio, što nije neobično budući da je broj natpisa u kasno doba Rimskog Carstva bitno opao u odnosu na ranija razdoblja.⁴⁷ Još vjerojatniji izraz Valentinijanove i/ili Valentove carske blagotvornosti nalazi se na lokalitetu Kamenica, gdje je na mjestu ladanjske vile (*villa rustica*) - prema nekim mišljenjima, imanju koje je pripadalo ocu obojice careva Gracijanu - sagrađen martirijalno-cemeterijalni kompleks u čast svetog Poliona, cibalskog mučenika iz vremena Dioklecijanovih progona.⁴⁸

I zgrada žitnice odnosno skladišta (*horreum*) bila je sagrađena u 4. stoljeću, dijelom čak i sekundarnom uporabom građevnog materijala iz zgrade kapitolijskog hrama.⁴⁹ Podizanju takvih spremišta pridavana je naročita pozornost jer je dovoljna količina zaliha bila naročito bitna za podmirenje potreba vojske, kao i samog gradskog stanovništva. Tu su nužnost dodatno naglašavali položaj grada na ključnom prometnom čvorištu i blizina podunavske granice. Cibalska žitnica možda je bila podignuta sredinom 4. stoljeća jer je poznato da su u Savariji pod carem Konstantom (337.-350.) građena takva spremišta.⁵⁰ Uz očitu stratešku važnost Cibala, to je možda bio još jedan razlog zašto je Konstancije II. tijekom operacija protiv uzurpatora Magnencija 351. godine smjestio svoj utvrđeni tabor uz sâm grad, s južne strane, povezavši ih pontonskim mostom.⁵¹

⁴⁶ Vulić - Rapan Papeša - Krznarić Škrivanko 2009, 98.

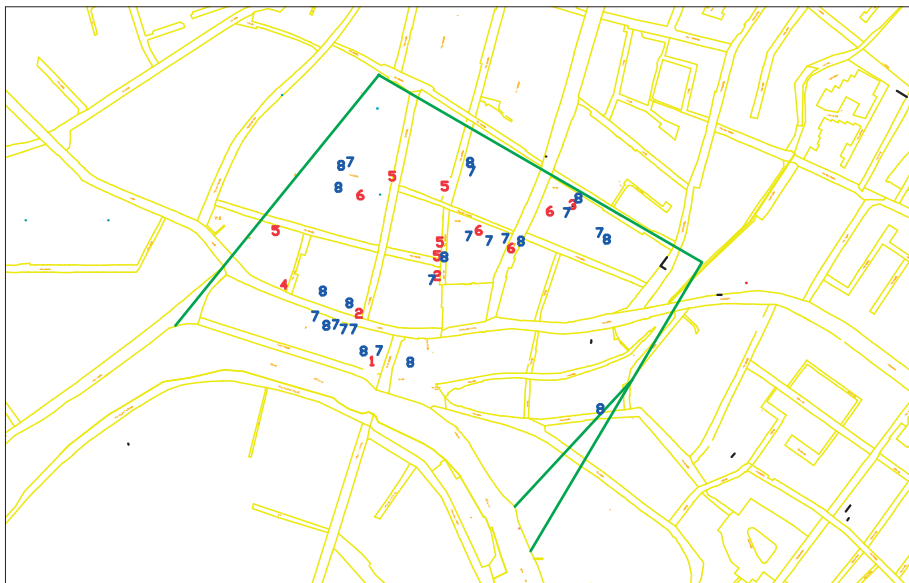
⁴⁷ Usp. Liebeschuetz 2001, 4.

⁴⁸ Dimitrijević 1979, 180-183, Migotti 1994, 48.

⁴⁹ Iskra-Janošić 2001, 93, 2004, 180.

⁵⁰ Usp. Poulter 2001, 108. I u kasnom 4. stoljeću su u Panoniji bile građene žitnice/skladišta, o čemu svjedoče primjeri Keszthely-Fenékpuszte, Táca (*Gorsium*) i Pilismaróta (*Ad Herculeum*), a u njihovoj su blizini, kako u gradovima, tako i u utverdama, smještene u to vrijeme bazilike (Christie 1992, 325, 1994, 307). S duge strane, pokrajinska su središta (Sirmij, Siscija) dobila horeje još za vladavine tetrarhijskih careva (za Sirmij usp. Duval - Popović 1977, 29-74, a za Sisciju Migotti 2003, 107). Inače se cibalski horej nalazio nadomak sjevernih gradskih vrata, a gradska bazilika u jugozapadnom dijelu grada.

⁵¹ Usp. Gračanin 2003, 13, uz Iskra-Janošić 2001, 146.

Karta 1. Rimske i gepidske Cibale

— Linija opkopa u Cibalama

1. Velike rimske terme na položaju „Jugobanka“, Duga ulica
2. Lokacije sustava za odvodnju otpadnih voda – Duga ulica 20 i Prolaz A. Ullman
3. Horej (*horreum*), žitnica/skladište na lokaciji PIK, Ulica J. Dalmatinca
4. Pretpostavljena lokacija kršćanske bazilike, Duga ulica 40
5. Privatni objekti 4. stoljeća
6. Javni objekti 4. stoljeća
7. Nalazi grobova gepidskog kulturnog kruga u Cibalama
8. Nalazi tzv. žigosane i svakodnevne germanske keramike

Kriza s kraja 4. i početka 5. stoljeća

Moglo bi se slobodno zaključiti kako su Cibale do konca 4. stoljeća bile istaknut i razmjerno prosperitetan urbani centar u južnoj Panoniji.⁵² Prilike su se bitno promijenile u posljednjim godinama osmog desetljeća 4. stoljeća. Alatejeva i Safraksova gotsko-hunska-skupina je u dva navrata udarila na Panoniju, potkraj 378. i početkom 379. i u proljeće 380. godine. Prvi put je naročito stradala Panonija Valerija, a put je napadače nedvojbeno vodio i prometnicom preko Cibala. Drugi put je, kako se čini, oštrica navale bila us-

⁵² Važnost Cibala u kasnoj antici pretpostavlja i Poulter 2001, 112.

mjerena protiv južnopanonskih oblasti i rubnih dijelova susjednih pokrajina, a zavojevači su se u nadiranju koristili glavnim prometnim pravcima duž Save i Drave.⁵³

Obično se uzima da su u ovim navalama Cibale bile temeljito razorene, premda arheološka istraživanja dosada nisu pružila dokaze o pustošenju.⁵⁴ Neophodno je istaknuti kako napadi na gradove i općenito naselja nisu podrazumijevali njihovo fizičko uništenje, nego prvenstveno pljačku imovine, otimačinu uroda i stoke te odvođenje zarobljenika radi otkupa.⁵⁵ Otkriće ostave brončanika Valentinijana I., Valenta, Gracijana i Valentinijana II. bjelodano svjedoči o strahu koji je zavladao među Cibaličanima.⁵⁶ Udarac je u svakom slučaju bio dovoljno snažan da iz temelja protrese cibalsku gradsku zajednicu. Vrlo vjerojatno su tada ozbiljno oštećene gradske fortifikacije, a grad je od tog vremena bio izložen postupnom propadanju.

Nastala nesigurnost utjecala je i na odseljavanje stanovništva koje je bjegalo pred opasnošću i sve slabijim životnim uvjetima. Bijeg pučanstva iz ruralne okolice značio je da se više nije moglo prehranjivati brojnije gradsko žiteljstvo.⁵⁷ To se neposredno odrazilo i na mogućnosti grada da održava glavninu svojih urbanih funkcija pa se stvorila nezaustavljiva negativna spirala. Budući da nalazi novca sežu do Valentinijana II. (375.-392.), degradacija je po svoj prilici nastupila u prvim desetljećima 5. stoljeća. Otuda se možda smije pretpostaviti da je prolazna politička stabilizacija pod Stilihonom odgodila, iako tek privremeno i ograničeno, propadanje grada. S tim u vezi potrebno je spomenuti misiju senatora Flavija Lupa s kraja 4. stoljeća koji je bio upućen u Drugu Panoniju da kao porezni stručnjak procijeni porezna zaduženja mjesnih zemljoposjednika i pobrine se da se dio sredstava utroši na popravak zidina pokrajinskih gradova.⁵⁸ Moguće je da su time bile obuhvaćene i Cibale, iako predmnijevani popravci zacijelo nisu bili opsežni niti su gradske fortifikacije stavili u punu nekadašnju funkciju. Naime, u sjevernom su obrambenom opkopu pronađeni grobovi datirani u kraj 4. i 5. stoljeće.⁵⁹

⁵³ Gračanin 2008a, 73-74.

⁵⁴ Virč 1988, 11, Bulat 1994, 35, Iskra-Janošić 1997, 284, 1999, 63, 2001, 150, 2004, 171, 2005, 39, Dizdar 1999, 65. S ograndom Andrić 2007, 19. Sekelj Ivančan 2001, 196 govori o razaranju Cibala oko 378./379. godine, susljednom kratkotrajnom oporavku i temeljitom opustošenju između 395. i 401. godine.

⁵⁵ Bratož 2002, 74-75, Gračanin 2006, 85.

⁵⁶ Za ostavu vidi Mirnik 1981, 83, br. 313. Također i Brunšmid 1912, 272-284.

⁵⁷ Liebeschuetz 2001a, 16.

⁵⁸ Gračanin 2008a, 76.

⁵⁹ Iskra-Janošić 2001, 141, 151. Ona spominje da su ukopi bili zaliveni vapnom, iz čega zaključuje da su pokojnici preminuli od zarazne bolesti, što bi bio pokazatelj koliko su se srozali

Cibale su u ovom vremenu doživjele bitnu redukciju i degradaciju urbanog prostora, što je bio proces koji se događao i drugdje u Panoniji, ali i u Rimskom Carstvu općenito.⁶⁰ Pojedine su gradske cjeline i građevine jamačno izgubile prvotnu namjenu,⁶¹ a nedvojbeno je postalo sve teže, naposljetku i nemoguće, održavati infrastrukturu Cibala. Gradske su terme s vremenom prestale raditi, kao i sustav odvodnje otpadnih voda, što dodatno potkrepljuje činjenica da su se u 6. stoljeću na mjestu rimskog vodosabirnika pokapali Gepidi.⁶² Nazadovalo je i gradsko gospodarstvo,⁶³ sve dok na koncu nije potpuno zamrlo. Čini se da je situacija za Cibale bila utoliko teža što izostaje bilo kakvo svjedočanstvo o tomu da je u 5. stoljeću ondje stolovao biskup.⁶⁴ Biskupi su u 5. i 6. stoljeću poslije sloma carske vlasti počeli igrati ključnu ulogu u održavanju života urbanih zajednica, ne samo svojom moralnom podrškom, nego i praktičnim udjelom u svakidašnjem funkcioniranju grada.⁶⁵ Nestanak biskupa odnosno gašenje biskupije svakako bi bio još jedan pokazatelj da su Cibale prestale biti grad, *civitas*. Da su ipak još nekako živjele u završna dva desetljeća 4. i u prva dva desetljeća 5. stoljeća, otkrivaju tek nalazi novca careva Gracijana, Valentinijana II., Teodozija I., Magna Maksima, Arkadija (jedan komad pripada njegovoj supruzi Eliji Eudoksiji) i Honorija,⁶⁶ ali i drugi pokretni nalazi koji uglavnom potječu iz cibalskih nekropola, a manjim dijelom iz samoga grada, što je i odraz neobrađenosti dijela nalaza.

higijensko-sanitarni uvjeti. Doduše, takav se podatak ne nalazi u dnevničkim zapisima niti je nešto slično vidljivo na fotografijama terenske dokumentacije.

⁶⁰ Usp. Christie 1992, 324-325, 1994, 307, 2007, 558 za sjevernu Panoniju.

⁶¹ Iskra-Janošić 2001, 98-99, 2004, 181 navodi da je stambeni objekt između današnjih ulica Gundulićeve, Duge ulice, Glagoljaške i Joze Ivakića (lokalitet Nama) stradao u barbarskoj provali potkraj 4. stoljeća i da se počeo koristiti za grobne ukope. Međutim, ti grobni ukopi potječu iz starijega željeznoga doba i nikako se ne mogu povezati s kasnoantičkim Cibalama (Majnarić-Pandžić 1999, Šlaus 2003).

⁶² Iskra-Janošić 2001, 65-66, 88.

⁶³ Iskra-Janošić 2001, 99, 102, 108 bilježi da su tada stradale cibalske lončarske radionice, ali i da su neke možda radile i početkom 5. stoljeća. Premda je to dakako moguće, datacija keramičarskih peći (na položajima u Ulici hrvatskih žrtava i Frankopanskoj ulici) na kojima temelji svoj zaključak nije jednoznačna. Dimitrijević 1979, 156 je peć iz Frankopanske ulice na osnovi keramike smjestio u kraj 3. i početak 4. stoljeća, a i sama je Iskra-Janošić u ranijem radu (1996, 144) peć iz Ulice hrvatskih žrtava opredijelila u doba ranog Carstva.

⁶⁴ Zapravo, već iz 4. stoljeća nije poimence poznat nijedan cibalski biskup, a pretpostavlja se da bi Cibale bile sjelo jednog od dvojice neatribuiranih biskupa arijanaca koji se spominju u pedesetim i šezdesetim godinama 4. stoljeća, Gaja i Pavla (usp. Andrić 2007, 18).

⁶⁵ Usp. Liebeschuetz 2001b, 137-167, uz Poulter 2001, 124.

⁶⁶ Brunšmid 1902, 163, Alföldi 1924, 31-32, Mirnik 1996, 172, br. 42, 46, 173, br. 52, 177, br. 95, 179, br. 111, 188, br. 195, 200, br. 303, 201, br. 313, 293, br. 329, 331, Dimitrijević 1979, 183. Iskra-Janošić 2001, 152 spominje još jedan nalaz Honorijeva novca, otkriven unutar gradskog bedema, ali ne donosi nikakve daljnje pojedinosti.

Cibale pod barbarskim gospodstvom

Dolazak hunskih vlastodržaca u Drugu Panoniju mogao je samo dodatno pospješiti proces deurbanizacije Cibala, pa čak gradu zadati i konačni udarac. Na to da je nekoga ondje još bilo, obično se smatra da ukazuje otkriće dva-ju zlatnika Teodozija II. (408.-450.).⁶⁷ Taj je novac u južnopanonske krajeve mogao dospjeti poslije 441. godine kad je cijela pokrajina pala pod hunsku vlast, jamačno kao dio danka koji je Istočno Rimsko Carstvo plaćalo Hunima. S obzirom na škrtnost arheoloških nalaza utemeljeno je pretpostaviti da su od hunskog vremena Cibale ubrzano propadale, u potpunosti izgubivši urbana obilježja. Ovo doduše ne znači da se na njihovu području stanovništvo više nije zadržavalo, što indiciraju pojedini arheološki nalazi.⁶⁸

Koliko je poznato, Ostrogoti se u prvom razdoblju svoje prisutnosti u južnoj Panoniji nisu smjestili u Cibalama. Čini se da se to ne može ustvrditi niti za Gepide. Drugo pak razdoblje ostrogotske vladavine moglo je eventualno vidjeti samo skromno oživljavanje tog prostora, jamačno u sklopu pokušaja ostrogotskih vlasti da se obnovi nekadašnja kopnena rimska komunikacijska infrastruktura, o čemu bi svjedočio spomen brojnih panonskih lokaliteta u *Kozmografiji* anonimnog pisca iz ranosrednjovjekovne Ravene, među inima i Cibala.⁶⁹ Iz tog vremena potječu i dva komada ostrogotskog novca, od kojih je jedan, posrebrenu brončanu četvrtsilikvu, dao iskovati kralj Teoderik Veliki u ime cara Justina I. (518.-527.).⁷⁰ Ovo bi se uklapalo i u općenita nastojanja ostrogotskih upravljača da srede prilike i stvore stabilniji poredak u južnoj Panoniji.⁷¹

Svojevrsan oporavak Cibale su iskusile u drugom razdoblju gepidske vlasti u južnoj Panoniji, no isključivo kao naseobinska točka, dok o bilo kakvoj obnovi urbanih elemenata ne može biti ni govora. Dosadašnja arheološka istraživanja iznijela su na vidjelo nalaze koji upućuju na prilično snažnu gepidsku zajednicu, naselje koje se po svojoj veličini može staviti uz bok gepidskoj prijestolnici Sirmiju. Posluživši se postojećom arhitekturom u skladu

⁶⁷ Brunšmid 1902, 163, Alföldi 1924, 31, Dimitrijević 1979, 183, 190. Vrlo je upitno potječu li spomenuti zlatnici s vinkovačkog područja.

⁶⁸ Radi se lukovićastoj fibuli tipa Prötehl 6 s lokaliteta PIK i funkcionalnim dijelovima odjeće i nakita iz kasnoantičkih grobnih cjelina, koji se prema analogiji datiraju od kraja 4. do prve polovine 5. stoljeća, kao i o nalazima keramike s lokaliteta u Glagoljaškoj ulici b.b. i vinkovačkoj pješačkoj zoni koja po obilježjima pripada tzv. kasnoantičkoj panonskoj i germanskoj keramici iz 5. i 6. stoljeća. Usp. Dizdar - Iskra-Janošić - Krznarić Škrivanko 1999, 133, kat. br. 236 (H. Vulić). Za revidiranu dataciju fibule vidi Vulić neobjavljeno (ovim putem zahvaljujemo kolegi H. Vuliću što nam je omogućio uvid u svoj neobjavljeni prilog).

⁶⁹ Gračanin 2011, 237, 238-239.

⁷⁰ Dimitrijević 1979, 190, Demo 1994, 173, 186, Mimica 1995, 348.

⁷¹ Gračanin 2007, 110-111.

sa svojim potrebama, Gepidi su za stanovanje iskoristili manje oštećene građevine koje je bilo lakše na brzinu popraviti, dok su pokojnike pokapali među porušene objekte.⁷² Novija istraživanja pokazuju da su i gradili nove objekte.⁷³ Antropološka analiza manjeg uzorka kostura također pokazuje da se radilo o stabilnoj i organiziranoj populaciji.⁷⁴ Premda nema nalaza gepidskog novca s vinkovačkog područja, otkriven je jedan brončanik Justinijana I. iz 539./540. godine,⁷⁵ što bi upućivalo na kolanje novca.

Moguće je pretpostaviti da su se Gepidi u Cibalama pobrinuli za održavanje i svog arijanskog kulta, iako zasada nema arheoloških dokaza tomu u prilog. S druge strane, poznato je da je u Sirmiju stolovao arijanski biskup,⁷⁶ pa bi s obzirom na važnost gepidskog naselja u Cibalama valjalo očekivati da je i ondje organizirano djelovala arijanska crkva. Naprotiv, mišljenje da je u Cibalama u 6. stoljeću moglo biti benediktinaca treba odbaciti. Pretpostavka se zasniva na podatku iz *Sažetka montekasinskih kronika (Epitome Chroniconum Casinensium)* da je car Justinijan I. tobože darovao sv. Benediktu iz Nursije posjede u Cibalama, ali je to izmišljotina benediktinca Petra Đakona, knjižničara i arhivara u Monte Cassinu u 12. stoljeću.⁷⁷ Stoga se taj navod vrela niti ne može koristiti kao svjedočanstvo za jedan od posljednjih spomena Cibala u kasnoj antici, ali svakako svjedoči o postojanju kolektivne svijesti o važnosti Cibala u antici.⁷⁸

⁷² Dizdar 1999, 66, 67, Iskra-Janošić 2001, 152, 2002, 78, 2004, 185, 2006a, 292, Andrić 2007, 20. U nedavnim je zaštitnim radovima otkriveno vjerojatno pet novih gepidskih grobova (Vulić - Krznarić Škrivanko - Rapan Papeša 2007, 71, Rapan Papeša - Vulić 2007, 72-73), čime se ukupan broj gepidskih grobova popeo na 51.

⁷³ Vulić - Rapan Papeša - Krznarić Škrivanko 2009, 98. Iskra-Janošić 2004, 185 spominje da su Gepidi obnovili i mjesne keramičarske radionice, što bi također svjedočilo o trudu da se u naselju uspostave ugodniji životni uvjeti, ali zasada to još nije potvrđeno u arheološkom materijalu odnosno ne zna se kakve su lončarske peći koristili Gepidi za izradu svoje keramike, kako grube, tako i žigosane. Ipak, pretpostavka da su Gepidi imali peći za vlastitu keramičarsku proizvodnju i da su se mogli osloniti na stare radionice čini se vjerojatnom.

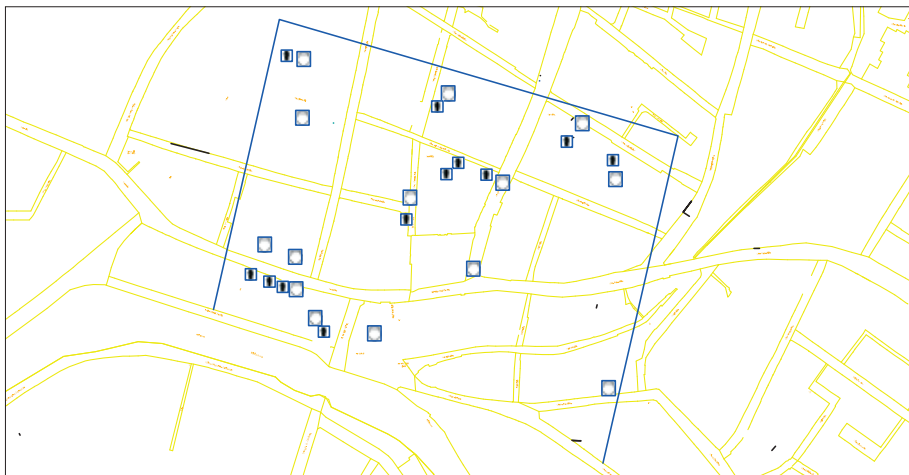
⁷⁴ Dizdar 1999, 66. Usp. i Šlaus 2002, 40-43. O nazočnosti Gepida svjedoči i nalaz dviju deformiranih lubanja (Párducz 1963, Dimitrijević 1979, 190, Dizdar 1999, 66).

⁷⁵ Göricke-Lukić 1998, 1150, br. 11, Mirnik - Šemrov 1998, 151, br. 108. Dimitrijević 1979, 183 spominje još dva solida Justinijana I., od kojih bi jedan sigurno bio pronađen u Vinkovcima.

⁷⁶ Gračanin 2007, 45, 2008c, 75.

⁷⁷ Andrić 2005, 1-5, 2007, 21-23. Također i Jarak 1998, 779-786.

⁷⁸ Podatak prihvaćaju primjerice Brunšmid 1902, 131, Dimitrijević 1966, 37 i, sa zadržkom, 49, 1979, 189, Ostojić 1969, 390, Virč 1988, 11, Iskra-Janošić 1997, 284, 1999, 63, 2001, 151, 2004, 171, 2005, 15, 2006b, 291, Dizdar 1999, 65, Tomićić 1999, 213, Bušić 2002, 16.

Karta 2. Gepidske Cibale sredinom 6. stoljeća.

— Pretpostavljena granica gepidskog naselja s obzirom na raspored nalaza

Nalazi tzv. žigosane i svakodnevne germanske keramike

Nalazi gepidskih grobova unutar rastera Cibala

Konačan kraj kasnoantičkih Cibala

Gepidsko naselje u Cibalama imalo je funkciju isturene točke i predstavljalo je os na koju se oslanjao najzapadniji doseg gepidske vlasti u južnoj Panoniji. Zacijelo valja predmnijevati da su Gepidi uznastojali i nekako utvrditi svoje naselje, po svoj prilici zemljanim nasipom i drvenom palisadom. Bez obzira na težak poraz koji su doživjeli u srazu s Langobardima 551. godine, nije sigurno treba li usamljen nalaz S-fibule, karakteristične za žensku langobardsku nošnju,⁷⁹ tumačiti kao potkrijepu za hipotezu da su Langobardi zavladali Cibalama budući da je predmet mogao biti i u gepidskoj uporabi.

Poslije uništenja gepidskog kraljevstva 567. godine možda je među više etničkih skupina koje su sljedeće godine pošle s Langobardima iz Panonije bilo i Gepida iz Cibala, a mogli su im se pridružiti i tamošnji ostaci starosjedilačkog romanizirano-barbariziranog stanovništva. Čini se da je cibalsko područje uvelike opustjelo, pa čak i da se na njemu isprva uopće nisu smjestili

⁷⁹ Werner 1962, 4, 76, 159, Dimitrijević 1979, 190-191, Bojčić 1984, 214, Dizdar 1999, 68, Sekelj Ivančan 2001, 196.

avarski i slavenski pridošlice. Dosadašnji arheološki nalazi ne ukazuju na prisutnost žitelja prije 7. odnosno prve polovine 8. stoljeća, a i tada su se zadržavali na širem prostoru, izvan nekadašnjega kasnoantičkoga grada.⁸⁰

Zaključak

Primjer Cibala simptomatičan je za sudbinu većine kasnoantičkih gradova u južnoj Panoniji. Još razmjerno prosperitetna urbana zajednica tijekom čitavog 4. stoljeća, od kraja istog stoljeća bila je izložena ubrzanom propadanju, prvenstveno uslijed krajnje nepovoljnih vojno-političkih prilika u savsko-dravsko-dunavskom međurječju. U tom vremenu grad je iskusio i degradaciju i redukciju svog urbanog prostora, što je bila logična posljedica znatnog odljeva gradskog žiteljstva, pretvorivši se naposljetku u ruralnu sredinu. Nalazi koji svjedoče o životu na prostoru Cibala od početka 5. stoljeća postaju sve rjeđi i sporadičniji. Hunsko je doba, čini se, zadalo konačan udarac urbanitetu Cibala. Grad se nije mogao osloniti niti na svog biskupa jer je tamošnja biskupija, kako se čini, prestala postojati u prvoj polovini 5. stoljeća.

Prilike se nisu bitnije poboljšale ni pod ostrogotskom vladavinom u prvoj polovini 6. stoljeća, iako se može pretpostaviti da su ostrogotski vlastodršci pridonijeli određenom oživljavanju područja Cibala. Možda je to bila i osnova na kojoj je nekadašnji grad doživio svojevrsan nasebinski uzlet pod Gepidima, izrastavši sredinom 6. stoljeća u drugo po veličini naselje u južnopanonskom dijelu njihova kraljevstva. Gepidi su se u naseljavanju Cibala nedvojbeno ponajprije povodili za vlastitim vojno-strateškim i drugim obzirima.

Ne bi bilo opravdano pripisivati propast Cibala i ostalih južnopanonskih gradova isključivo, pa čak ni poglavito njihovoj vojno-strateškoj funkciji, premda je ona odigrala izvjesnu ulogu, pretvarajući važna gradska središta u mete napada. S druge strane, strateški pogodan položaj mogao se i povoljno odraziti na spremnost vlasti da unatoč poteškoćama održavaju urbanu strukturu grada, na što upućuje primjer Siscije i Sirmija u 6. stoljeću. Ni ostrogotsko-bizantski rat ni gepidsko-langobardski ratovi nisu mogli prouzročiti razaranja naselja u južnoj Panoniji, a u konačnici niti pospješiti daljnje gašenje ostataka urbanih cjelina, uključujući i Cibale, budući da je dotada proces deurbanizacije, uz već navedene izuzetke (Siscija, Sirmij), bio dovršen. Uostalom, borbe između Ostrogota i Istočnih Rimljana nisu se niti vodile u savsko-dravsko-dunavskom međurječju. Naposljetku, do posljednje četvrtine 6. stoljeća ne samo da je urbano tkivo Cibala već odavno bilo odumrlo, nego je i tamošnje ruralizirano naselje bilo svedeno na krajnje zakržljale oblike. Sadašnja razina

⁸⁰ Za nalaze usp. Vinski 1954, 74/G, Dimitrijević - Kovačević - Vinski 1962, 97, br. 90, Trbuhović 1982, 74, Dizdar 1999, 70-71, Sekelj Ivančan 2001, 196, Iskra Janošić 2005, 42, 2006a, 292.

spoznaja omogućuje zaključak da novo, sramežljivo oživljavanje ovog prostora pripada tek 7. stoljeću. No, ti su se naseljenici klonili užeg gradskog područja nekadašnjih Cibala, mrtvog grada, nemajući nikakve veze s rimskim tradicijama.

Bibliografija

- Alföldi 1924: A. Alföldi, *Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien I*, Berlin - Leipzig 1924.
- Andrić 2005: S. Andrić, Tobožnja darovnica cara Justinijana sv. Benediktu i spomen grada Cibala u njoj, *Croatia Christiana Periodica* XXIX/55 (2005.), 1-6.
- Andrić 2007: S. Andrić, *Vinkovci u srednjem vijeku. Područje grada Vinkovaca od kasne antike do kraja turske vlasti*, [Bibliotheca Croatica: Slavonica, Sirmiensi et Baranyensi; knj. 9], Vinkovci - Slavonski Brod 2007.
- Bojčić 1984: Z. Bojčić, Pregled istraživanja i rasprostranjenosti ranosrednjovjekovnih arheoloških nalaza u istočnoj Slavoniji i Baranji. U Majnarić-Pandžić 1984, 211-222.
- Bratož 2002: R. Bratož, Die Beziehungen zwischen den ethnischen und konfessionellen Gruppen (Katolike, Arianer, Heiden) im Ostalpen- und Mitteldonaum im Lichte der schriftlichen Quellen, u: Tejral 2002, 73-98.
- Brogiolo - Ward-Perkins 1999: G. P. Brogiolo - B. Ward-Perkins (ur.), *The Idea and Ideal of the Town between Late Antiquity and the Early Middle Ages*, [The Transformation of the Roman World 4], Leiden - Boston - Köln 1999.
- Brogiolo - Gauthier - Christie 2000: G. P. Brogiolo - N. Gauthier - N. Christie (ur.), *Towns and Their Territories between Late Antiquity and the Early Middle Ages*, [The Transformation of the Roman World 9], Leiden - Boston - Köln 2000.
- Brunšmid 1902: J. Brunšmid, Colonia Aurelia Cibala. Vinkovci u staro doba, *VHAD* n. s. 6 (1902.), 117-166 (= *Corolla memoriae Iosepho Brunšmid dicata*), [Izdanja Hrvatskog arheološkog društva; sv. 4], Vinkovci 1979., 55-104.
- Brunšmid 1912: J. Brunšmid, Nahodaj rimskih bakrenih novaca IV. stoljeća posl. Kr. u Vinkovcima, *Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva* n. s. 12 (1912.), 272-284.
- Bulat 1994: M. Bulat, Rimska Mursa, u: Mažuran 1994, 27-37.
- Burns - Eadie 2001: T. S. Burns - J. W. Eadie (ur.), *Urban Centers and Rural Contexts in Late Antiquity*, East Lansing 2001.
- Bušić 2002: K. Bušić, Prilog poznavanju povijesnog razvoja kršćanstva na vinkovačkom prostoru: kontinuitet društvenoga i urbanoga života oko gotičke crkve Sv. Ilije (Meraja) u Vinkovcima, *Croatia Christiana Periodica* XXVI/50 (2002.), 11-28.
- Cambi - Marin 1998: N. Cambi - E. Marin (ur.), *L'Époque de Justinien et les problèmes de VIe et VIIe siècles. Radovi XIII. međunarodnog kongresa za starokršćansku*

- arheologiju* II, [Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, supl. vol. 87-89], Vatikan - Split 1998.
- Christie 1992: N. Christie, The survival of Roman settlement along the Middle Danube: Pannonia from the fourth to the tenth century AD, *Oxford Journal of Archaeology* 11 (1992.), 317-339.
- Christie 1994: N. Christie, The survival of Roman settlement along the Middle Danube: Pannonia from the fourth to the tenth century A.D., *Alba Regia* 25 (1994.), 303-319.
- Christie 1996: N. Christie, Towns and peoples on the middle Danube in late antiquity and the early middle ages. U Christie - Loseby 1996, 71-98.
- Christie 2006: N. Christie, *From Constantine to Charlemagne. An Archaeology of Italy AD 300-800*, Aldershot - Burlington, Vermont 2006.
- Christie 2007: N. Christie, From the Danube to the Po: the Defence of Pannonia and Italy in the Fourth and Fifth Centuries AD. U Poulter 2007, 547-578.
- Christie - Loseby 1996: N. Christie - S. Loseby (ur.), *Towns in Transition. Urban Evolution in Late Antiquity and the Early Middle Ages*, Aldershot 1996.
- Demo 1994: Ž. Demo, *Ostrogothic Coinage from Collections in Croatia, Slovenia and Bosnia & Herzegovina*, [Situla 32], Ljubljana 1994.
- Dimitrijević 1966: S. Dimitrijević, *Rezultati arheoloških iskopavanja na području vinkovačkog muzeja od 1957. do 1965. g. - Prehistorija i srednji vijek*, [Acta Musei Cibalensis I], Vinkovci 1966.
- Dimitrijević 1979: S. Dimitrijević, Arheološka topografija i izbor arheoloških nalaza s vinkovačkog tla, u: *Corolla memoriae Iosepho Brunšmid dicata*, [Izdanja Hrvatskog arheološkog društva; sv. 4], Vinkovci 1979., 133-276.
- Dimitrijević - Kovačević - Vinski 1962: D. Dimitrijević - J. Kovačević - Z. Vinski, *Seoba naroda. Arheološki nalazi jugoslovenskog Podunavlja*, Zemun 1962.
- Dizdar 1999: M. Dizdar, Rani srednji vijek, u: Dizdar - Iskra-Janošić - Krznarić Škrivanko 1999, 65-71.
- Dizdar - Iskra-Janošić - Krznarić Škrivanko 1999: M. Dizdar - I. Iskra-Janošić - M. Krznarić Škrivanko, *Vinkovci u svijetu arheologije*, Vinkovci 1999. (= M. Dizdar - I. Iskra-Janošić - M. Krznarić Škrivanko, *Iz kolijevke rimskih careva. Vinkovci u svijetu arheologije*, Vinkovci - Zagreb 2002.).
- Durman 2006: A. Durman (ur.), *Stotinu hrvatskih nalazišta*, Zagreb 2006.
- Duval - Popović 1977: N. Duval - V. Popović, *Horrea et thermes aux abords du rempart sud*, [Sirmium VII], Rim - Beograd 1977.
- Duval - Ochsenschlager - Popović 1982: N. Duval - E. L. Ochsenschlager - V. Popović, *Sirmium IV - Recherches archéologiques en Syrmie*, Beograd 1982.
- Eadie 1982: J. W. Eadie, City and Countryside in Late Roman Pannonia: The *Regio Sirmiensis*. U Holthfelder 1982, 25-42.
- Göricke-Lukić 1998: H. Göricke-Lukić, Justinijanov novac iz Slavonije i Baranje. U Cambi - Marin 1998, 1145-1159.

- Gračanin 2003: H. Gračanin, Bitka kod Murse 351. i njezin odjek, *Scrinia Slavonica* 3 (2003.), 9-29.
- Gračanin 2005: H. Gračanin, Huni i južna Panonija, *Scrinia Slavonica* 5 (2005.), 9-47.
- Gračanin 2006: H. Gračanin, Goti i južna Panonija, *Scrinia Slavonica* 6 (2006.), 83-126.
- Gračanin 2007: H. Gračanin, Gepidi, Heruli, Langobardi i južna Panonija, *Scrinia Slavonica* 7 (2007.), 7-64.
- Gračanin 2008a: H. Gračanin, Roman South Pannonia in the Time of St. Martin of Tours. U J. Arambašić (ur.), *Sveti Martin Tourski kot simbol evropske kulture - Saint Martin de Tours, symbole de la culture européenne*, Ljubljana 2008., 68-91.
- Gračanin 2008b: H. Gračanin, Slaveni u ranosrednjovjekovnoj južnoj Panoniji, *Scrinia Slavonica* 8 (2008.), 13-54.
- Gračanin 2008c: H. Gračanin, Kršćanstvo i Crkva u kontinentalnoj Hrvatskoj u ranom srednjem vijeku (VI. - XI. st.), *Crkvena kulturna dobra* 6 (2008.), 70-84.
- Gračanin 2009: H. Gračanin, Avari, južna Panonija i pad Sirmija, *Scrinia Slavonica* 9 (2009.), 7-56.
- Gračanin 2011: H. Gračanin, *Južna Panonija u kasnoj antici i ranom srednjovjekovlju (od konca 4. do konca 11. stoljeća)*, Zagreb 2011.
- Haldon 1999: J. Haldon, The idea of the Town in the Byzantine Empire. U Brogiolo - Ward-Perkins 1999, 1-23.
- Henning 2007a: J. Henning (ur.), *Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium*. Sv. 1: *The Heirs of the Roman West*, [Millenium Studien 5/1], Berlin - New York 2007.
- Henning 2007b: J. Henning (ur.), *Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium*. Sv. 2: *Byzantium, Pliska, and the Balkans*, [Millenium Studien 5/2], Berlin - New York 2007.
- Holthfelder 1982: R. L. Holthfelder, *City, Town and Countryside in the early Byzantine era*, [East European Monographs 120, Byzantine Series 1], New York 1982.
- Iskra-Janošić 1996: I. Iskra-Janošić, Istočno keramičarsko središte Cibala u svjetlu novih nalaza, *Arheološki radovi i rasprave* 12 (1995.), 141-148.
- Iskra-Janošić 1997: I. Iskra-Janošić, Vinkovci od neolitika do srednjega vijeka tragom arheoloških nalaza, u: *Znanstveni skup prigodom 250. obljetnice Vukovarsko-srijemske županije*, [Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Centar za znanstveni rad u Vinkovcima, Posebna izdanja 9], Vinkovci 1997., 267-291.
- Iskra-Janošić 1999: I. Iskra-Janošić, Rimsko razdoblje. U Dizdar - Iskra-Janošić - Krznarić Škrivanko 1999, 51-63.
- Iskra-Janošić 2001: I. Iskra-Janošić, *Urbanizacija Cibala i razvoj keramičarskih središta*, [Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Centar za znanstveni rad u Vinkovcima, Posebna izdanja 13], Zagreb - Vinkovci 2001.

- Iskra-Janošić 2004: I. Iskra-Janošić, Colonia Aurelia Cibalae - Entwicklung der Stadt, u: Šašel-Kos - Scherrer 2004, 169-195.
- Iskra-Janošić 2005: I. Iskra-Janošić, *Vinkovci u antici i srednjem vijeku*, Vinkovci 2005.
- Iskra-Janošić 2006a: I. Iskra-Janošić, Vinkovci - srednji vijek. U Durman 2006, 292-293.
- Iskra-Janošić 2006b: I. Iskra-Janošić, Vinkovci - antika, u: Durman 2006, 290-291.
- Iskra-Janošić 2006c: I. Iskra-Janošić, Redni broj 30, Lokalitet: Vinkovci – Ulica Josipa Kozarca 4-6, *Hrvatski arheološki godišnjak* 3, (2006.), 58-59.
- Jarak 1998: M. Jarak, "Pannonian" Benedictine possessions in the 6th century. U Cambi - Marin 1998, 779-786.
- Kirilov 2007b: Ch. Kirilov, The reduction of the fortified city area in late antiquity: some reflections on the end of the 'antique city' in the lands of the Eastern Roman Empire. U Henning 2007b, 3-24.
- Lavan 2001: L. Lavan (ur.), *Recent Research in Late-Antique Urbanism*, [Journal of Roman Archaeology Supplement 42], Portsmouth, Rhode Island 2001.
- Lepelley 1996: C. Lepelley (ur.), *La fin de la cité antique et le début de la cité médiévale*, Bari 1996.
- Liebeschuetz 2001a: W. Liebeschuetz, The end of the ancient city. U Rich 2001, 1-49.
- Liebeschuetz 2001b: J. H. W. G. Liebeschuetz, *Decline and Fall of the Roman City*, Oxford 2001.
- Majnarić-Pandžić 1984: N. Majnarić-Pandžić (ur.), *Arheološka istraživanja u istočnoj Slavoniji i Baranji. Znanstveni skup Vukovar 6.-9. X. 1981.*, [Izdanja Hrvatskog arheološkog društva; sv. 9], Zagreb 1984.
- Majnarić-Pandžić 1999: N. Majnarić-Pandžić, O pojavi novih tipova konjske opreme iz završnog starijeg željeznog doba u istočnoj Hrvatskoj, *Opuscula archaeologica* 23-24 (1999.), 27-38.
- Maraković - Turković 2006: N. Maraković - T. Turković, Social Change and the Idea of Urbanity Between Late Antiquity and Early Middle Ages, *Hortus Artium Medievalium* 12 (2006.), 91-99.
- Mažuran 1994: I. Mažuran, *Srednjovjekovni i turski Osijek*, Osijek 1994.
- Migotti 1994: B. Migotti, Arheološka građa iz ranokršćanskog razdoblja u kontinentalnoj Hrvatskoj, u: Ž. Demo (ur.), *Od nepobjedivog sunca do sunca pravde*, [Katalog izložbe], Zagreb 1994., 41-67.
- Migotti 2003: B. Migotti, Olovni privjesci u svjetlu dvaju novih nalaza iz Siska, *Godišnjak Gradskog muzeja Sisak* 3-4 (2002.-2003.), 99-115.
- Mimica 1995: B. Mimica, *Numizmatika na povijesnom tlu Hrvatske: rani srednji vijek*, Zagreb 1995.
- Mirnik 1981: I. Mirnik, *Coin Hoards in Yugoslavia*, [BAR International Series 95], Oxford 1981.

- Mirnik 1996: I. Mirnik, Novac Istočnog Rimskog Carstva u numizmatičkoj zbirci Arheološkoga muzeja u Zagrebu, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 28-29 (1995.-1996.), 159-228.
- Mirnik - Šemrov 1998: I. Mirnik - A. Šemrov, Byzantine coins in the Zagreb Archaeological Museum Numismatic Collection. Anastasius I (A.D. 497-518) - Anastasius II (A.D. 713-715), *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 30-31 (1997.-1998.), 129-258.
- Ostojić 1969: I. Ostojić, Montecassino i benediktinci u Hrvatskoj, *Historijski zbornik* 21-22 (1968. - 1969.), 389-402.
- Párducz 1963: M. Párducz, *Die ethnischen Probleme der Hunnenzeit in Ungarn*, [Studia archaeologica I], Budapest 1963.
- Poulter 2001: A. G. Poulter, The use and abuse of urbanism in the Danubian provinces during the Later Roman Empire. U Rich 2001, 99-135.
- Poulter 2007: A. G. Poulter (ur.), *The Transition to Late Antiquity. On the Danube and Beyond*, [Proceedings of the British Academy 141], Oxford 2007.
- Rapan Papeša - Vulić 2007: A. Rapan Papeša - H. Vulić, Redni broj 26, Lokalitet: Ulica Ivana Gundulića 39, *Hrvatski arheološki godišnjak* 4 (2007.), 73-75.
- Rapan Papeša 2011: A. Rapan Papeša, Topografija kasnoantičkih Cibala, *Opuscula archaeologica* 35 (2011.) (u postupku objave)
- Rapan Papeša - Vulić 2007: A. Rapan Papeša - H. Vulić, Redni broj 25, Lokalitet: Vinkovci - Ulica hrvatskih žrtava 11, *Hrvatski arheološki godišnjak* 4 (2007.), 71-73.
- Rich 2001: J. Rich, *The City in Late Antiquity*, [Leicester-Nottingham Studies in Ancient Society 3], London - New York 2001. (1992.).
- Sekelj Ivančan 2001: T. Sekelj Ivančan, Neki arheološki primjeri zaposjedanja ruševina antičkih urbanih cjelina u sjevernoj Hrvatskoj tijekom srednjeg vijeka, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 18 (2001.), 189-212.
- Sekelj Ivančan - Tkalcćec 2006: T. Sekelj Ivančan - T. Tkalcćec, Slavensko paljevinsko groblje na položaju Duga ulica 99 u Vinkovcima, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 23 (2006.), 141-212.
- Šašel Kos - Scherrer 2004: M. Šašel Kos - P. Scherrer (ur.), *The Autonomous Towns of Noricum and Pannonia - Die Autonomen Städte in Noricum und Pannonien: Pannonia II*, [Situla 42], Ljubljana 2004.
- Šlaus 2002: M. Šlaus, *The Bioarchaeology of Continental Croatia. An analysis of human skeletal remains from the prehistoric to post-medieval periods*, [BAR International Series 1021], Oxford 2002.
- Šlaus 2003: M. Šlaus, Antropological analysis of human skeletal remains from the Hallstatt period "Vinkovci-Nama" site, *Opuscula archaeologica* 27 (2003.), 257-268.
- Tejral 2002: J. Tejral (ur.), *Probleme der frühen Merowingerzeit im Mitteldonauraum*, [Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 19], Brno 2002.

- Tomičić 1999: Ž. Tomičić, Monasterium - Monuštar - Nuštar - korijeni prošlosti. U Ž. Tomičić, *Panonski periplus. Arheološka topografija kontinentalne Hrvatske*, Zagreb 1999., 197-223.
- Trbuhović 1982: L. Trbuhović, Avar Finds from Sirmium and the Surrounding Region. U Duval - Ochsenschlager - Popović 1982., 61-74.
- Z. Vinski, Gibt es frühslawische Keramik aus der Zeit der südslawischen Landnahme?, *Archaeologia Iugoslavica* 1 (1954.), 73-82.
- Virč 1988: Z. Virč, *Pregled povijesti Vinkovaca*, Privlaka - Vinkovci 1988.
- Vulić neobjavljeno: H. Vulić, *Lukovičaste fibule u fundusu Gradskog muzeja Vinkovci* (neobjavljeni stručni rad).
- Vulić - Krznarić Škrivanko - Rapan Papeša 2007: H. Vulić - M. Krznarić Škrivanko - A. Rapan Papeša, Redni broj 24, Lokalitet: Vinkovci - Glagoljaška ulica b.b., *Hrvatski arheološki godišnjak* 4 (2007.), 70-71.
- Vulić - Rapan Papeša - Krznarić Škrivanko 2009: H. Vulić - A. Rapan Papeša - M. Krznarić Škrivanko, Redni broj 31, Lokalitet: Vinkovci - Korzo, *Hrvatski arheološki godišnjak* 5 (2008.), 95-99.
- Werner 1962: J. Werner, *Die Langobarden in Pannonien. Beiträge zur Kenntnis der langobardischen Bodenfunde vor 568*, [Bayerische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Abhandlungen - Neue Folge Heft 55 A. Textteil], München 1962.
- Wickham 2006: C. Wickham, *Framing the Early Middle Ages. Europe and the Mediterranean, 400-800*, Oxford 2006.

Summary

POST-ROMAN CITY IN SOUTH PANNONIA – EXAMPLE OF CIBALAE

Using Cibalae as example, this paper discusses the Roman city in South Pannonia after the breakdown of Roman rule under significantly changed political, economic and demographic conditions at the transition from Late Antiquity to the Early Middle Ages. The purpose of the paper is establishing the basic processes of urban degradation of the Roman Cibalae and its transformation with particular respect to archaeological topography in Late Antiquity and Early Middle Ages. In relation to that, the paper details the circumstances of urban structure degradation, identifies the shifts in the settlement of the area and analyses the testimonies to the presence of new populations.

The Cibalae example is symptomatic of the destiny of most late antique cities in South Pannonia. The somewhat prosperous urban community for the duration of the entire 4th century, Cibalae was exposed to a rapid decline since the end of the same century, primarily due to utterly unfavourable military and political conditions within the Sava-Drava-Danube confluence. During the period, the city experienced the degradation and reduction of its urban space, a logical consequence of a significant loss of urban population, finally turning into a rural environment. The findings testifying to the everyday life in Cibalae become sporadic and rare since the beginning of the 5th century. The Huns' period, as it seems, dealt the final blow to the urbanicity of Cibalae. The city could not even rely on its bishop, since the Cibalae diocese ceased existing in the first half of the 5th century, as much as we are able to tell.

The Ostrogoth rule during the first half of the 6th century did not significantly improve the conditions, although we may presume that the Ostrogoth rulers contributed to a certain revival of Cibalae area. It may have been the basis for the observed growth of the former city under the Gepid rule, which had grown to the position of the second largest settlement of the South Pannonian region of the Gepid kingdom in the middle of the 6th century. While colonising Cibalae, the Gepids undoubtedly gave priority to their own military, strategic and other considerations.

It would not be justified to ascribe the fall of Cibalae and other South Pannonian cities exclusively to their military and strategic function, although it did play an important role in turning the important cities to targets of attacks. On the other hand, strategically convenient position could have had a favourable impact on the readiness of government to maintain the urban structure of the city in spite of the difficulties, as seen from the examples of Siscia and Sirmium in the 6th century. Neither Ostrogoth-Byzantine war nor Gepid-Lombard wars could cause the destruction of South Pannonian settlements, as well as intensify further degradation of the remnants of urban structures including Cibalae, since the deurbanisation process had already been completed with the exception of Siscia and Sirmium. After all, the fights between Ostrogoths and Eastern Romans had not been fought in the area of the Sava-Drava-Danube confluence. Finally, by the last quarter of the 6th century, the urban structure

of Cibalae had perished long ago and the rural settlement that followed was reduced to a very rudimentary form. Present insights allow us to conclude that a following, shy expansion into the area occurred only during the 7th century. But the settlers of that period, having no relation to Roman traditions whatsoever, shun from the inner urban area of former Cibalae, a dead city.

(Sažetak prevela: Rebeka Vujasinović)

Key words: Cibalae, urban degradation, settlement shift, Late Antiquity, Early Middle Ages